

Наталя Хамайко, Наталя Онопрієнко

НАТІЛЬНИЙ ХРЕСТ ІЗ НОВИХ РОЗКОПОК НА КИЇВСЬКОМУ ПОДОЛІ ¹

У статті йдеться про одну зі знахідок з новітніх розкопок на Київському Подолі – двосторонній натільний хрестик.

Ключові слова: *хрестик, Богородиця Елеуса, сплав, корозія, декор, розетка.*

В статье речь идет об одной из находок из новейших раскопок на Киевском Подоле – двухстороннем нательном крестике.

Ключевые слова: *крестик, Богородица Елеуса, сплав, коррозия, декор, розетка.*

This paper is a publication of bilateral pectoral cross of recent excavations at the Kiev Podil.

Keywords: *cross, the Virgin Eleusa, alloy, corrosion, decor outlet.*

Під час проведення охоронних археологічних розкопок у м. Києві на садибі по вул. Спаській, 35 серед інших численних знахідок було виявлено натільний хрест. Він містився в заповненні культурного шару поблизу великого зрубного наземного житлового будинку. За супутніми знахідками та статистичною вибіркою керамічного матеріалу заповнення горизонту 10, у якому знаходився хрест, його було датовано серединою – третьою чвертю XI ст.

Хрест чотиріконечний зі злегка розширеними заокругленими кінцями й краплеподібними виступами на них; має вушко для підвішування. Розміри знахідки – 33,5 x 28,5 мм.

На лицьовому боці – ростове зображення Богородиці Елеуси з немовлям. Фігура виконана високим рельєфом. Богородиця стоїть на прямокутній підставці. Над її головою і біля ніг – стилізовані рослинні мотиви. Ліворуч – лігатура МНР під титлом, праворуч – скорочення ΘV під титлом (МНТНР ТОУ ΘΕΟΥ). Напис виконано контррельєфом. Ліва і права лопаті хреста обрамлені заглибленою лінією (рис. 1).

На тильному боці по центру міститься вписана в коло рельєфна розетка та контррельєфні

Рис. 1. Хрест із розкопок у м. Києві на вул. Спаській, 35. Лицьовий бік

¹ Статтю було опубліковано у вид.: Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. На пошану київського митрополита Євгенія (Болховітінова). Матеріали X Міжнародної конеренції (30 травня – 1 червня 2012 р.). – К., 2012. – С. 29–31.

Рис. 2. Хрест із розкопок у м. Києві на вул. Спаській, 35. Зворотний бік

хрестики на чотирьох лопатях. По контуру хрест обрамлено заглибленою лінією (рис. 2).

Хрест виконано способом лиття зі сплаву сірчаватого кольору. Він покритий шаром продуктів корозії різного характеру, що свідчить про багатоскладовість сплаву і є результатом активної ґрунтової корозії. Продукти корозії об'ємні, темно-сірого кольору, матові та глянцеві. На поверхні є включення ґрунтових і силікатних продуктів, трапляються локальні корозійні нашарування червонувато-коричневого та зеленого кольорів. У результаті зондажної механічної розчистки вдалося виявити оригінальну поверхню – гладеньку, щільну, світло-сірого кольору. Помічено, що товстий шар продуктів корозії має значний об'єм та товщину (об'єм корозійного шару не набагато менший, ніж об'єм ядра предмета). Корозійний шар неоднорідний за щільністю, легко сколюється й гладенькими частинами своєї поверхні точно повторює рельєф зображення. Продукти корозії темно-сірі, тверді, бугристі. Схожі трапляються на предметах із черню.

Під достатньою однорідною корозійною кіркою темно-сірого кольору виявлено активні плями хлористої міді, що лежать на оригінальній поверхні. Шар продуктів корозії має тріщини й розшарування. Зважаючи на його зовнішній вигляд, можна припустити, що до складу сплаву входять срібло, мідь та свинець. Сплав основи визначено хімічним крапельним аналізом як такий, що містить срібло.

Для уточнення складу сплаву необхідні спектральний аналіз металу й хімічний аналіз продуктів корозії. У ході реставрації особливості техніки виготовлення предмета можуть уточнюватися.

Форма хреста й зображення на лицьовому боці значною мірою зближують його з хрестами-енколпіонами і засвідчують, що він, безсумнівно, був виконаний за зразком одного з них. Очевидно, зображення було скопійовано відтиском у пластичній формі і остаточно сформовано наступним підправленням воскової моделі. Про це свідчить загладження попередніх зображень лівої і правої лопатей, що, як правило, містять медальйони зі святими, і прокресленням скороченого напису МНТНР ТОУ ΘΕΟΥ поверху.

У XI–XII ст. на Русі був широко розповсюджений тип енколпіонів, що на одному з боків містив зображення Богородиці в повний зріст із Немовлям, виконане у високому рельєфі. За зводом Г. Корзухіної та А. Пескової подібні приклади трапляються в рамках типів П.1.1 – П.1.2 [4]. Здебільшого це Богородиця Одигітрія.

Іконографічний тип Одигітрії (Οδηγήτρια – Та, котра вказує Шлях) зображає Богородицю з Немовлям на руках. Немовля Ісус обернений фронтально до глядача, права рука піднята в жесті благословення, ліва опущена, тримає сувій чи книгу. Богородиця

підтримує Ісуса лівою рукою, вказуючи на нього правою. Її голова обернена в три чверті й трохи нахилена в бік Христа.

На хресті, який ми публікуємо, обличчя Богородиці тісно притулене до Немовляти. Вона тримає Дитя на правій руці (на відміну від решти зображень на давньоруських енколпіонах, де вона підтримує Христа лівою), лівою обіймаючи його. Ісус тягнеться до Матері із жестом обіймів.

У випадку, коли обличчя Богородиці й Немовляти торкаються щокими, а рука Ісуса тягнеться до плеча Богородиці, розрізняють доволі близький до Одигітрії, однак окремих іконографічний тип – Богородиці Елеуси (Ελεούσα – милуюча, від *οτ ελεος* – співчуття; назва відома як «Милування»).

Яскравим зразком іконографічного образу Богородиці Елеуси є ікона Володимирської (Вишгородської) Божої Матері. Її авторство, за церковною традицією, належить євангелістові Луці. Вона вважається чудотворною [3]. На Русь ікона потрапила у XII ст. як подарунок Юрію Долгорукому від Константинопольського патріарха Луки Хрисоверга [1, с. 918–919], за співзвучністю імені якого, очевидно, і поширилися перекази про авторство євангеліста Луки.

Каталог Г. Корзухіної та А. Пескової також містить два хрести, на яких рука Немовляти тягнеться до Богоматері з обіймами. Це кат. ном. П.1.1/61 із с. Купятичі Пінського повіту (нині – Брестська обл., Білорусь) та кат. ном. П.1.1/80 із с. Пекарі (Княжа Гора) Канівського повіту Київської губернії. Обидві знахідки дореволюційні, погано задокументовані. Датовано хрести в першому випадку XII ст., а в другому – XIII ст. [4, с. 68–69, 71], що виявляє поширення цього типу на Русі лише з XII ст.

Однак образ Богородиці Елеуси трапляється і на більш ранніх речах.

Насамперед привертає увагу різьблений кістяний рельєф Божої Матері з Немовлям, де вони тісно притулилися одне до одного в обіймах. Предмет має єгипетське походження і, безперечно, належить візантійській культурній традиції. Думки фахівців різняться щодо його датування. Частина з них схильна відносити його до VII–VIII ст. [5], однак існує версія і про більш пізню дату – IX ст. [6, с. 168]. Таке датування впевнено засвідчує існування подібного іконографічного типу в більш ранній період, ніж відомі за каталогом Г. Корзухіної та А. Пескової знахідки.

Декор зворотного боку хреста виконувався вже безпосередньо майстром і на його розсуд. Про це свідчить незграбне нанесення пелюсток розетки (майстер не розрахував і наніс одну пелюстку поверх іншої, коли закінчував коло), нерівні контури хрестиків, вписаних у кінці лопатей, нечітке їх розміщення.

Подібний варіант використання обрисів хреста-релікварія для виготовлення натільного хреста зустрічаємо серед пам'яток давньоруського Воїня. Хрест несе на лицьовому боці рельєфне зображення св. Георгія, а тильний бік – плаский, вкритий прокресленим контррельєфним грецьким написом [2, табл. XVI, 17]².

Хрест, виявлений під час розкопок на вул. Спаській, 35, виявляє близькість до візантійських зразків, що може свідчити про його імпордне походження, яке підтверджується і грецьким написом. Датування культурного шару серединою – третьою чвертю XI ст. вказує на надто ранню присутність іконографічного типу Богородиці Елеуси як

2 За надані консультації та вказані аналогії висловлюємо щиро подяку А.А. Песковій.

для давньоруських старожитностей. Водночас певна недбалість виконання деталей декору і напису свідчить про провінційний характер виробу. Для XI ст. ланкою, що поєднувала Візантійський світ і Давньоруську державу, був Крим, що дає підстави припускати саме кримське походження знахідки.

Література:

1. Владимирская икона // Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрона. – СПб., 1892. – Т. 6 А.
2. Довженок В.Й., Гончаров В.К., Юра. Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – К., 1966.
3. Забелин И. Сказание о чудесах Владимирской иконы Божией матери // Археологические известия и заметки. – 1895. – № 2.
4. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. – СПб., 2003.
5. Bergman R.P. The Earliest Eleousa: A Coptic Ivory in the Walters Art Gallery // The Journal of the Walters Art Gallery. –1990. – V. 48. – P. 37–56.
6. Nalos D. The Amesbury Psalter Madonna and Child. A thesis... Master of Art. – University of British Columbia, 1973.